

DR. HONFFY PÁL
Budapest

Bepillantás a tankönyvkészítés műhelyébe*

Jóllehet elsősorban az új *tantervek* jelölik ki megváltozó oktatásunk-nevelésünk kereteit, pedagógus-társadalmunk mégis az új *tankönyvek* megjelenését kíséri a leg-élénkebb érdeklődéssel. Metaforikus nyelven szólva: a tanterv formálja meg az új tananyag csontvázát, e csontvázat azonban a tankönyvek töltik meg hússal és vérrrel, s teszik elevenné.

Közvéleményünkben eléggé elterjedt az a tévhit, hogy szinte állandóan változnak tankönyveink. Holott éppen ellenkezőleg: máig használatos iskolai segédeszközünk tizedik-tizenötödik kiadásukat érik meg, és a 60-as évek eleje-közepe óta minden esztendőben változatlan utánnyomásban jelennek meg. Ez pedig már hosszabb időszak, mint amennyi egy tankönyv élettartamában optimálisnak mondható. A tudományos gondolkodás, a pedagógiai tapasztalat és egész közéletünk manapság gyorsabban változik-fejlődik annál, semhogy egyre növekvő ellentmondás ne keletkezzék idővel az élet egy bizonyos állapotát maradandóvá, rögzítő nyomtatott szöveg és az iskolai gyakorlat, illetve az iskolával szemben támasztott követelmények között.

Három évvel ezelőtt, 1975-ben láttunk hozzá az új tankönyvsorozatok elkészítéséhez, és most már a derekán járunk újító munkánkunknak. A Tankönyvkiadó szerkesztői más jellegű feladatokat látnak el, mint egy átlagos kiadói szerkesztő. Valamennyiünknek legalább 10–15 éves tanári (vagy tanítói) múlt áll a hátuk mögött; természetesen alapos tudással és tájékozottsággal kell rendelkezniük szaktárgyukban (olyannyira, hogy állandóan rajta tartják a szemüket más kiadók legfrissebb publikációin is), rendszeresen látogatnak órákat, részt vesznek pedagógiai, didaktikai, tantestületi, nevelési tanácskozásokon, hogy szoros kapcsolatot tartsanak az iskolával, hogy közvetlenül és folyamatosan tudomást szerezhessenek a fölvetődő gondokról, igényekről, problémákról. Nemcsak abban merül hát ki a felelős szerkesztők tevékenysége – mint sokan hiszik –, hogy a kész kéziratot előkészítsék nyomdára, hanem kezdettől fogva konzultánsként, tanácsadóként, bírálóként állnak a szerzők mellett. Már a tankönyv koncepcióját is együtt alakítják ki. S míg a többi kiadónál a rosszul sikerült kéziratot egyszerűen nem jelentetik meg, vagy visszaadják a szerzőnek átdolgozás végett, nálunk erre nincs mód. Az előírányzott tankönyveknek meghatározott időre meg kell jelenniük, ha tehát egy kézirat nem bizonyul megfelelőnek, akkor a szerkesztő odaáll a szerző mellé, és együtt készítik el a végleges változatot – anélkül természetesen, hogy a felelős szerkesztő bármiféle honoráriumban részesülne. Szerencsére ilyen „műtői beavatkozásra” csak ritkán és a legvégső esetben kerül sor. Számos kedvező körülmény biztosítja viszont, hogy a tankönyv megalkotásában ne maradjon magára szerző és szerkesztő.

Az egyik ilyen „biztosítékot” a pályázati rendszer jelenti. Az, hogy tankönyveink megírására országos pályázatokat hirdetünk, végül is nemcsak olyan előnyökkel járt, amelyeneket a pályázati rendszertől reméltünk. Az a várakozásunk magától értetődően

* Elhangzott Nyíregyházán, a Tankönyvkiadó kiállításán az 1978. évi anyanyelvoktatási napokon.

csak ritka esetben teljesült, hogy új, ismeretlen tehetségeket fedezzünk föl; az első helyezettek többsége közismert, tekintélyes tanáregyenység volt, és ennek azért örültünk, mert személyük biztosítékot jelentett az elkészítendő tankönyvre nézve. De szívesen vállaltunk „kockázatot” is, amikor új nevek bukkantak föl, mint például a Roman-kovics házaspáré, akik az ábécés olvasókönyvet és segédleteit írták meg Meixner Ildikóval együtt.

A pályázatok másik haszna, hogy létrejöttek és a tankönyvkészítés egész folyamatában segítséget nyújtottak a tankönyvi bizottságok. Ezekben a Tankönyvkiadó, a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Pedagógiai Intézet képviselőin kívül gyakorló pedagógusok is részt vettek. A tankönyvi bizottságok nemcsak a pályázatokat bírálták el, és a pályadíjakat ítélték oda, hanem termékeny vitákat is folytattak az anyag tankönyvi feldolgozásáról. E viták tanulságait később a szerzők is hasznosították. Amikor pedig nézeteltérések vagy újabb eldöntendő kérdések merültek föl a tankönyvkészítés munkája közben, ismét csak a tankönyvi bizottsághoz fordulhattunk, és a kollektív bölcsességre támaszkodva könnyebben áthidalhattuk a nehézségeket.

Végül nem kevés hasznot meríthettünk az összes pályamunka áttanulmányozásából, abból, hogy a gyakorlatban megvalósulva láthattunk különböző elképzeléseket, tankönyvi megoldásokat, eljárásokat, összehasonlíthattuk az egyes pályamunkákban tükröződő igényeket, s képet alkothattunk még a tantárgy oktatásának országos gyakorlatáról is. Így aztán már nem a tankönyvkészítés során kellett bizonyos utakat végigjárunk, kipróbálnunk; a tanulságok szinte maguktól tárultak elénk. Igaz, e tanulságok többsége negatív előjelű volt, mégis okultunk belőlük. Látnunk kellett például, milyen hiba, ha a „könnyebb tanulhatóság” kedvéért önkényesen leegyszerűsítjük és vázlatosra redukáljuk mindazt, ami az életben nagyon is bonyolult, hogyha nem megvilágítani, rendszerezni, elhelyezni, tisztázni akarjuk a szövevényes jelenségeket, hanem sémára csupasztatni, úgy vélvén, hogy az a magyarázat egyszerű, amely minden tényt eleve egyszerűnek tételez föl.

Állandó kontrollt jelentett a tankönyvszerkesztők (és természetesen a szerzők) számára a lektorok véleménye. Az egyik bíráló mindig az OPI illetékes előadója volt. Olykor több ízben is kértünk előzetes bírálatot, sőt egyes tankönyveinket sikerült szűkebb körben ki is próbáltatnunk. (Például középiskolás anyanyelvi tankönyveinket; ebben támogatást kaptunk az egyetemi közti témabizottságtól. A tapasztalatokat összegezve, a szerzők még végrehajthattak bizonyos változtatásokat a kéziraton.)

Támaszkodhattunk és támaszkodtunk is bizonyos jó tankönyvi hagyományokra. Anyanyelvi tankönyveink, munkafüzeteink például már régóta munkáltató jellegűek, a munkáltatás technikája érvényesült régi „filmesztétikai” kiadványainkban is.

Arra sajnos az új tantervek bevezetésének gyors ütemezése miatt nem volt lehetőségünk, hogy éppúgy, mint Lengyelországban, minden egyes kéziratot egy éves tanítási kísérletnek vessünk alá. Az új sorozatok igazi próbája így hát az lesz, ha mindenütt az országban néhány éven át tanítanak belőlük és velük. Hiába érezzük mi magunk, hogy egyik vagy másik tankönyvmodell kitűnően sikerült, ha a felhasználó szakemberektől, a tanároktól, tanítóktól másféle visszajelzés érkezik. De a kritika kérdéséről szeretnék később még külön is szólni.

Amikor fölkészültünk annakidején az új tankönyvek kidolgozására, tisztáznunk kellett magunkban, mire is vállalkozunk. Két területen szerettünk volna előbbre lépni. Az egyik: a korszerű tudományosság érvényesítése. Ezt kimondani könnyű, nehezebb azonban meghatározni, mit is jelent a korszerű tudományosság. Maradíság és előresietés kétfelől leselkedő veszélyeire már utaltam a Köznevelés egyik cikkében, amely a középiskolai irodalomtankönyvek műhelygondjairól vallott. Folytathatnánk olyan kérdésekkel: hogyan tudjuk megkülönböztetni a szaktudomány jelentős és valóban a fejlődés

lépcsőjét képező újdonságait a tűnékeny, de nagyhangú divatoktól, vagy mennyire és milyen módon lehet (kell) a tankönyvnek olyan témákat tárgyalnia, amelyekről még a tudósok is vitatkoznak napjainkban. Az mindenesetre világos, hogy a szaktudomány fejlődésének nyomon követése többet jelent az új adatok közlésénél. A nyelvről (ezen belül az anyanyelvről) vagy az irodalomról nemcsak tudásunk bővült az utóbbi másfél évtizedben, hanem másként is gondolkodunk rólok. A megismerkedés a szemiotikával vagy a kommunikációelmélettel a hagyományos stúdiumok körében is szemléleti változást hozott. Aztán: másképp tekintünk az irodalmi alkotásra ma, mint 1962-ben, mást tartunk fontosnak bennük, megváltozott az értékrendszerünk, eltér az egyes művek megközelítésmódja. Ilyen és más hasonló tényezőknek az új tankönyvek minden egyes lapján érvényesülniük kell.

Természetes, hogy pszichológiai és pedagógiai ismereteink gyarapodásával megint csak együtt járt szemléletünk változása, de együtt járt oktatási-nevelési gyakorlatunk fokozatos átalakulása is. A módszerekre, az anyag előadására a tankönyvekben is hatnak az új oktatási stratégiák és taktikák. Ismét ezer kérdés szegződött mellünknek. Mit értünk a „munkáltató tankönyv” fogalmán? Hogyan alkalmazkodjék a munkáltatás jellege az egyes tantárgyak sajátosságaihoz? Milyen legyen munkáltatás és ismeretközlés, indukció és dedukció, motiválás és objektivitás viszonya, aránya? Fölldhatjuk-e az ellentmondást a tömör szöveg elkerülhetetlen zsúfoltsága, szárazsága, nagyobb nehézségi foka és az oldottabb előadásmód terjedelmi igényei között? Mennyiben támaszkodhat a tankönyv a tanár munkájára, hol kell teret hagynia a tanári szabadságnak, mikor elengedhetetlen viszont a tankönyv sugalmazó szerepe? Olyan kérdések, amelyek – ha beléjük gondolunk –, újabb kérdéseket szülnek, s amelyek megválaszolása csak a tankönyvkészítés gyakorlatában, a végrehajtás folyamán történhetik meg, figyelembe véve az egyedi eset sajátos feltételeit és szükségleteit. Ezért mozog általánosságban és válik semmitmondóvá minden előzetes szempontrendszer, minden spekulatív – bár jószándékú – „állásfoglalás” a korszerű tankönyvek követelményeiről.

S ezek még csak a nagy elvi kérdések. A tankönyvkészítés során azonban sokkal hétköznapiabb, gyakorlatiasabb gondok is jelentkeztek. Ilyen például a szerzők kiválasztása. A pályázati rendszer e tekintetben valóban sok segítséget nyújtott, de akadtak sikertelen pályázatok is; nem egyszer kudarcot vallottak egy-egy kiváló szakember megnyerésére irányuló erőfeszítéseink. Kevés a „tudós tanár” pedagógustársadal-munkban. A vidéken dolgozók értesültség, önképzési lehetőségek dolgában hátrányban vannak a budapestiek mögött. Szívesen kockáztattunk volna többet tehetséges, de még ismeretlen tanítók és tanárok foglalkoztatásával, ám bizonyos értelemben „biztosra” kellett mennünk: egy sikertelen, elvetélt kézirat a tankönyv időbeni megjelen-tetését veszélyeztette volna. Amellett nem is minden szerzői ambíció rejt a mélyreható szaktudás és a lelkiismeretes pontosság fedezetét. (Egyes pályamunkák az önismeret vészes hiányairól tanúskodtak.) S az már szinte közhely, hogy a tankönyvírótól milyen sokoldalú tehetségek kívántatnak meg az alapos szakismerettől a válogatni és rendsze-rezni tudáson, a fejlett ítéletalkotáson át a stíluskészességig.

Szerzőre és szerkesztőre súlyosan nehezedett a rendelkezésünkre álló idő szükség-sége, korlátozottsága. Az Oktatási Minisztérium ezért lehetővé tette minden tankönyv-írónak, hogy több hónapos alkotói szabadságot vegyen igénybe. Ez nagy segítséget je-lentett. De még így is ráfért volna egyik-másik kézíratra a további érlelés.

Ideális elképzeléseinket természetesen mindig egyeztetnünk kellett anyagi lehetőségeinkkel és a gazdaságosság, az ésszerűség követelményeivel. A tankönyvek ára csekély töredékét téríti csak vissza a ráfordításnak, az előállítás költségeit tehát részben állami dotáció fedezi. A takarékoság igen gyakran megegyezik a pedagógiai érdekekkel. Jó példa erre a minél kisebb terjedelem követelménye. Vagy: eleinte örültünk

annak, hogy irodalomtankönyveinkben is elhelyezhetünk fél-fél ív színes reprodukciót. Kiderült azonban, hogy e négyszínnymású képek minősége félrevezető, hiszen a tankönyvi lenyomatok korántsem adják vissza az eredeti festmény igazi színeit, és a különböző festők színvilágát egyformára szegényítik. De az is fölmerült: helyes-e egyáltalán az irodalomtankönyvektől elvárni képzőművészeti alkotások közlését, nem célravezetőbb-e diaképet vagy színes levelezőlapot alkalmazni szemléltetésre. S innen már csak egy lépés, hogy az összehasonlító műelemzés és az esztétikai nevelés egész kérdéskörével szembenézve megkérdőjelezzük: vajon éppen az irodalom felől kiinduló utalások és kezdetleges összehasonlítások jelentik-e a leghatékonyabb formáját a képzőművészeti (vagy zenei) ismeretterjesztésnek?

Nyomdánkra is óriási terhet ró a tankönyvprogram teljesítése. Mert hogy csak egyet említek a kívülálló számára nem is magától értetődő nehézségekből: ami 10 ezer példány esetén még kivitelezhető, az 100 ezer példánynál már megvalósíthatatlan; ezért sok olyan indokolt szerzői elképzelés elől voltunk kénytelenek elzárkózni, amely egyedi előállítást, kézi munkát igényelt volna. Sajnos le kell mondanunk a perforált feladatlapokról vagy a szalaggal a fedélhez erősített mellékletekről, és így tovább.

De már így is túl sok gondot sorakoztattam egymás mellé. S még akkor nem is szóltam arról, hogy a tantervek sokszor csak közvetlenül a nyomdába adás előtt váltak véglegessé, vagy arról a harcról, amelyet az invenciózus, ígéretes, de a szokványossal szakító megoldásokért, a színvonal biztosításaért kellett és kell folytatnunk az óvatoskodókkal szemben. S most térek vissza a kritika kérdésére. Önteltség lenne azt hinni, hogy új tankönyveinkről csak szépet és jót mondhatunk el megjelenésük után. Megismétlem: minden kiadványunk igazi próbája a gyakorlat lesz, az, ha mindenütt az országban néhány évig tanítanak belőlük és velük. Azért van szükség néhány évre, mert természetes, hogy előbb le kell vetkőzni a kezdeti idegenkedést az ismeretlenről, a szokatlannal szemben, alaposan, mélyen meg kell ismerni és érteni a szerzők és a kiadó szándékait. Egyik tankönyv sem tetszhet persze mindenkinek. S mi, a Tankönyvkiadó munkatársai szívesen fogadunk minden értő bírálatot, észrevételt. Az érdemi – és nem az egyes sajtóhibákat kipécéző –, érvelős, okos kritikai szót eddig is megfogadtuk; hasznosítani törekedtünk az olvasókönyvekről készült szociológiai elemzést, a középiskolás irodalomtankönyvekről elhangzott vagy megjelent elemező bírálatokat. Szívesen gondolkozunk együtt vagy vitatkozunk bárkivel, hiszen a most használatba lépő tankönyvek, munkafüzetek, feladatlapok már eddig is töprengések és viták között születtek. Annyit nyugodt lelkiismerettel mondhatok: szerkesztőink mindent megtettek azért, hogy az adott feltételek mellett előbbre léphessünk.

TANÍTVÁNYAINKNAK AJÁNLHATJUK

Most inkább az alsó tagozatosoknak ajánlható könyvek közül mutatunk be néhányat. Az utolsó kivételével valamennyi szorosabb-tágabb, de közvetlen kapcsolatot tart a természettel; más-más célért, más-más eszközzel s eltérő sikerrel épül be a versek világába a természet.

Horgas Béla:

SÁRPOGÁCSA

Növényekről, virágokról szólnak legtöbbször ezek a versek. A valóságban létezőket is olyan,

tudatteremtette állapotukban láttatja, ami nagy távolságokat áthidaló asszociáció-sort kíván az olvasótól.

Egy másik csoportot tehetnek ki a nyelvi ötlet szülte lények: olvashatunk kaptafáról, háromfáról, időfáról... A tárgyak, jelenségek antropomorfizálódnak ebben a költői világban, a kavicsok elhevernek, merengenek, morgolódnak, hallgatnak a parti homokban, másutt a szél lába földig ér... Egy-két szöveg azonban ötletszerű, a kötet címadó verse pedig sajnálatosan alulformált.